

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗΝ*

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Κρήτη κατῳκεῖτο ὑπὸ Δωριέων, ἀλλὰ ὁ πληθυσμὸς τῆς ἤτο ἀνάμικτος, ὥς μαρτυρεῖ ἡ Ὀδύσεια (τ 175 κ.ἑξ.):

*ἐν δ' ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένη, ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγάλῃτορες, ἐν δὲ Κύδωνες,
Δωριεὲς τε τριχᾶϊκες, δῖοί τε Πελασγοί.*

Ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἀντιπροσωπεύουν τὸ κύμα ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖον προηγῆθη τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ γλωσσολογικῶν γεγονότων. Ἡ δωρική τῆς Κρήτης διάλεκτος ἐμφανίζει λείψανα ἀχαικῶν διαλέκτων, μάλιστα τῆς ἀρκαδικῆς-κυπριακῆς, λείψανα τὰ ὅποια εἶναι μᾶλλον ἐμφανῆ εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην παρὰ εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου¹. Εἶναι βεβαίως φυσικὸν ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ καὶ Δωριεῖς μετανάσται ἐστράφησαν ἰδίως πρὸς τὰς εὐφόρους περιοχὰς τῆς κεντρικῆς Κρήτης, τὴν περιοχὴν τῆς Κνωσοῦ καὶ τὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς. Ἡ ἀχαικὴ εἰσβολὴ εἰς τὴν νήσον θὰ προηγῆθη τῆς δωρικῆς ἢ γνώμη τοῦ Wilamowitz ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦλθον τὸ πρῶτον εἰς Κρήτην διὰ θαλασσίας ὁδοῦ καὶ ἐκεῖθεν προῆλθον εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατακτιῶντες τὸ Ἄργος καὶ τὴν Σπάρτην², εἶναι πάρα πολὺ ἀπίθανος.

Τὸ πρόβλημα ποὺ θέλω νὰ ἐξετάσω εἶναι, ἂν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ λείψανα, ποὺ νὰ εἶναι δυνατόν νὰ συνδυασθοῦν μὲ ἀχαικὴν μετανάστευσιν εἰς τὴν Κρήτην, προηγηθεῖσαν τῆς δωρικῆς καθόδου. Ἀναγνωρίζεται ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὸν καὶ προωδοποίησαν τὴν νέαν ἐποχὴν. Οὕτω τὸ πρόβλημα δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἐρώ-

*) Ἡ μετάφρασις τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου μου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος.

¹) A. Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte 140, σ. 124 κ.ἑξ. Πβλ. καὶ R. Meister, Dorer und Achäer, «Abhandl. d. Ges. d. Wissenschaften», Leipzig XXIV 3, 1904, σσ. 61 κ.ἑξ. ὅπου διαπραγματεύεται διὰ μακροῦ περὶ τῶν διαλέκτων καὶ ἀνασκοπεῖ τοὺς μύθους ποικίλων εἰσβολῶν Κριτικὴν βλ. Thumb, «Neue Jahrbücher f. Klass. Altertum», XV, 1905, σσ. 385 κ.ἑξ.

²) Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, I, σ. 72.

τημα, ἂν ὑπάρχουν κατὰ τὴν ὑστερομινωικὴν Περίοδον μυκηναϊκὰ λείψανα εἰς τὴν Κρήτην ἀποδεικνύοντα ἀρχαῖα ἐγκαταστάσεις.

Εἶναι καλῶς γνωστόν, πόσον ἐπιμόνως ἐπέζη ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς εἰς τὴν Κρήτην καὶ μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κατάληψιν τῆς νήσου. Μαρτύρια: τὰ εἶδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὸ Κάροφι καὶ ὁ ναὸς τῆς Δοήρου κλπ. κλπ. Ἀκόμη περὶ τὸ 400 π.Χ. ἐχαράχθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πραισοῦ ἐπιγραφαὶ εἰς γλῶσσαν μὴ ἑλληνικὴν. Ἐξ ἄλλου δέον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ μετανάσται ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ ἔθιμά των καὶ ὅτι δὲν τὰ ἐγκατέλειψαν τελείως. Πρὸ πολλοῦ ὁ Sir Arthur Evans συνεζήτησε τὸ πρόβλημα ἀναφορικῶς μετὰ τὸ περιεχόμενον τῶν τάφων τῆς Ζαφὲρ Παπούρας, ἀλλὰ κυρίως μετὰ ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα³.

Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἡ κυρία βιοτεχνία καὶ ὄχι μικρὰ ποσότης ὑστερομυκηναϊκῆς κεραμικῆς εὐρέθη εἰς τὴν Κρήτην⁴, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κρίνῃ τις, ἂν εἶναι εἰσηγμένη ἢ κατεσκευασμένη ἐπιτοπίως. Ὑπῆρξαν τοπικὰ ἐργαστήρια, π.χ. εἰς τὴν νήσον Ρόδον. Ἀναφέρω τὰ πορίσματα τοῦ Dr Furumark, ὅστις παρέσχε λεπτομερεῖ ἀνάλυσιν τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς. Ὁμιλῶν περὶ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων ἐκ Τυλίσου, Νίρου Χάνι, Γουρνιῶν, Ψείρας, Μόχλου καὶ Παλαικάστρου, λέγει⁵: «Τὸ κύριον μέρος τῆς κεραμικῆς εἰς τὰς μνημονευθείσας ὁμάδας εἶναι τεχνικῶς καὶ στυλιστικῶς τελείως διάφορον τῶν ΥΜΙΙΒ ἀγγείων καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πλεῖστα ἐξ αὐτῶν—ἂν μὴ ὅλα—εἰσηχθῶσαν ἔξωθεν» καὶ εἰς γενικὸν σχόλιον⁶ λέγει: «Εὐδιάγνωστος μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς μινωικῆς κεραμικῆς τῆς περιόδου ταύτης· ὁρισμένα μυκηναϊκὰ ΙΙΙ β σχήματα καὶ μορφαὶ παρελήφθησαν καὶ ὁρισμένα μυκηναϊκὰ σχέδια τῆς αὐτῆς χρονολογίας ἐπίσης ἀντεγράφησαν. Γενικὸς παραλληλισμὸς ἐπίσης παρατηρεῖται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχημάτων τῶν ψευδοστόμων: δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον, ἂν τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν ἢ εἰς ἐπὶ τὸ αὐτὸ σύγκλισιν». «Ἡ Μυκηναϊκὴ ΙΙΙcI καὶ ΥΜ ΙΙΙ β2 κατηγορίαι συνδέονται δι' ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων». Ἡ μαρτυρία τῆς κεραμικῆς εἶναι ἀμφίβολος· ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίδρασις δὲν δύναται ἀναγκαιῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς μυκηναίους μετανάστας· δύναται νὰ οφείλεται εἰς ἀπλὴν πολιτιστικὴν ἐπίδρασιν. Ἐπίσης τὰ εὐρήματα

³) Evans, The prehistoric Tombs of Knossos, «Archaeologia» LIX, 1906, σσ. 132 κ.ἐξ.

⁴) Βλ. τὸν κατάλογον ἐν A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941, σσ. 104 κ.ἐξ.

⁵) Αὐτόθι, σ. 82.

⁶) Αὐτόθι, σ. 108.

ἡλέκτρον εἰς τὴν Κρήτην δεικνύουν μόνον σχέσεις πολιτισμοῦ⁷.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἀναφορικῶς μὲ τὰς οἰκήσεις καὶ τοὺς τάφους. Ἐγένοντο ἐπὶ τόπον καὶ ἂν μυκηναϊκὰ ἔχνη ἀποκαλύπτωνται εἰς αὐτά, δέον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὀφείλονται εἰς τὰ ἰδιαίτερα ἔθιμα τοῦ κατασκευάσαντος λαοῦ: θὰ ἔδει νὰ εἶναι Μυκηναῖοι. Εἰς τὰ Γουρνιά κατασκευάσθη ἐν τῷ μέσῳ τῶν θρειπίων τῆς μινωικῆς πόλεως μυκηναϊκὸν μέγαρον⁸.

Ὑπάρχουν διαφοραὶ εἰς τὰ νεκρικὰ ἔθιμα, π.χ. αἱ πύλιναι λάρνακες εὐρίσκονται μόνον εἰς τὴν Κρήτην καὶ μάλιστα εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν. Ἡ πρώτη μου παρατήρησις εἶναι ὅτι, ἐνῶ οἱ τάφοι εἶναι ἐκπληκτικῶς σπάνιοι εἰς τὰς παλαιοτέρας περιόδους—μετὰ τὴν ΜΜΙ—, πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ΥΜ τάφων ἀνευρέθη⁹. Δύναται νὰ εἰκασθῇ τις ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν φροντίδα ποὺ καταβάλλεται κατὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα διὰ τὴν ταφήν.

Περαιτέρω θολωτοὶ τάφοι ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἐπέκεινα. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, τὸ πλεῖστον μικροί, περίπου δύο μέτρα τὴν διάμετρον, καὶ πτωχοί. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἔχουν τετράγωνον δωμάτιον μὲ θολωτὴν ὀροφήν, ἄλλοι εἶναι πεταλόσχημοι (Κοῦρτες) ἢ ἄλλως ἀκανόνιστοι (Πλάτη). Ἐνίοτε εὐρίσκονται καθ' ὁμάδας. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀνασκοπήσωμεν τὸ ὕλικόν τοῦτο—εὐρίσκεται παρὰ Pendlebury, ὅστις συνώψισε τὴν ἐξέλιξιν ἀριστοτεχνικῶς. Οἱ πρωιμώτεροι θόλοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν ΥΜΙΙ περίδον, εἶναι κατ' αὐτὸν¹⁰ οἱ τῶν Λαμιανῶν, τῆς Πραισοῦ, τοῦ Μάλεμε, τῶν Μουλιανῶν καὶ τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου· ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ μόνος ἀληθὴς θόλος τῆς Χαλκῆς Ἐποχῆς καὶ φαίνεται ἐκ τοῦ περιεχομένου του ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜΙΙ περιόδου. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Σιδηρᾶς Ἐποχῆς ὁ τύπος εἶναι ἀρκετὰ κοινός. Κατὰ τὴν μεταβατικὴν πρωτογεωμετρικὴν περίδον οἱ θάλαμοι εἶναι γενικῶς ὀρθογώνιοι, ἀλλὰ ὑπάρχουν πραγματικοὶ θόλοι, π.χ. εἰς τὴν Πραισόν¹¹. Οἱ θόλοι ἐπανεχρησιμοποιήθησαν διὰ δευτέρους ἐνταφιασμοὺς κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίδον¹².

⁷) Evans, Palace of Minos, II, σ. 174 σημ. 2 καὶ 3. Πλείονα βλ. εἰς τὸ βιβλίον μου Homer and Mycenae, σ. 77.

⁸) F. Oelmann, Ein achaisches Herrenhaus auf Kreta, «Archäol. Jahrbuch» XXVII (1912), σσ. 38 κ.ἑξ. Δὲν εἶμι βέβαιος ὅτι δὲν σφάλλει ὁ Oelmann· θὰ ἔδει ἡ γνώμη του νὰ ἐλεγχθῇ δι' ἐξετάσεως τῶν θρειπίων.

⁹) Ὁ κατάλογος τοῦ Karo ἐν Pauly-Wissowa's Realencyclopädie, XI, σ. 1786 δύναται σήμερον νὰ ἐπαυξηθῇ σημαντικῶς.

¹⁰) Pendlebury, The Archaeology of Crete, σσ. 242 κ.ἑξ.

¹¹) Αὐτόθι, σ. 306.

¹²) Αὐτόθι, σ. 319.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσῃ τις τοὺς θόλους τούτους ὡς προελθόντας ἐκ τῶν ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙ θόλων τῆς Μεσαρᾶς: ὑπάρχει χάσμα τριῶν τετάρτων μιᾶς χιλιετηρίδος μεταξὺ τούτων καὶ τῶν ΥΜΙΙΙ θόλων. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ εἰς τὴν κατασκευὴν. Ἡ γνώμη τοῦ Ξανθουδίδου, ποὺ τοὺς ἐδημοσίευσεν εἰς ἓνα θαυμάσιον ἔργον, ὅτι ὑπῆρξαν θολωτοί, διαμφισβητεῖται καὶ δὲν εἶναι πιστευτή¹³. Δὲν ἦσαν ὑπόγειοι, ἀφοῦ τὸ δάπεδόν των μόλις ὀλίγας ἴντσας εἶναι χαμηλότερον τοῦ περιβάλλοντος ἐδάφους. Ὑπάρχουν θόλοι ᾠκοδομημένοι ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα· εἰς τὰ Μπόντια τῆς Τριφυλίας¹⁴, καλύπτονται ὑπὸ τύμβον, ἐνῶ οἱ θόλοι τῆς Μεσαρᾶς ὄχι. Κυρίως ἔχομεν κατὰ νοῦν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς καὶ πασιγνώστους θόλους τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἀριθμὸς τις μικρῶν καὶ πτωχῶν θόλων διεσκορπισμένων ἀνὰ τὴν χώραν, π.χ. εἰς τὴν Ἀττικὴν οἱ τῆς Ἐλευσίνος, τοῦ Μενιδίου, τοῦ Θορικοῦ, τοῦ Μαραθῶνος, εἰς τὴν Ἀρκαδίαν τοῦ Σαρανταποτάμου, εἰς τὴν Μεσσηνίαν οἱ τοῦ Κάμπου καὶ τῆς Τραγίνας, εἰς τὴν Λακωνίαν τῆς Ἀρκίνης, εἰς τὴν Θεσσαλίαν τοῦ Διμινίου κλπ. κλπ. Θολωτοὶ τάφοι ὑπῆρξαν κοινοὶ ἐπὶ τῆς στερεᾶς κατὰ τοὺς ὑστερῶς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ἀναμφιβόλως Ἀχαιοὶ μετανάστει μετέφεραν τὸ ἔθιμον τῆς οἰκοδομῆς τοιούτων τάφων εἰς τὴν Κρήτην.

Ὅμιλῶν διὰ τοὺς ΥΜΙΙΙ θόλους τῆς Κρήτης ὁ Pendlebury λέγει ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν βαθμιαίαν διείσδυσιν τῶν τύπων τῆς στερεᾶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ τετραγωνικοῦ τάφου, τοῦ μὲ θόλον μορφῆς βυτίου ἢ τροπίδος ἢ μὲ ἐπίπεδον κορυφὴν, εἰς τὸν πραγματικὸν θόλον. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ θόλοι ἐγένοντο κοινοὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον, ὅταν τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεκράτησαν ὅσον ποτέ. Ἦθελον τάφους τοῦ σχήματος τὸ ὁποῖον ἐγνώριζον ἀπὸ τὴν πατρικὴν των γῆν, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ οἰκοδομοῦν μόνον μικροὺς καὶ πτωχοὺς θόλους, ἢ ἐκάλυπτον τὸν θάλαμον τοῦ τάφου μὲ ἐκφορικὸν θόλον.

Ὁ ἀρχαιότερος καὶ πλέον ἀξιόλογος θόλος εἰς τὴν Κρήτην εἶναι πάντοτε ὁ ἀνακαλυφθεὶς μικρὸν πρὸ τοῦ πολέμου εἰς τὴν Κεφάλαν νοτίως τῶν Ἰσοπάτων παρὰ τὴν Κνωσόν¹⁵. Εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἀρχαιότερος, ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλύτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος τῶν κρητικῶν θόλων, ἔχων διάμετρον ὑπερβαίνουσαν ὀλίγον τὰ 5 1/2 μ., προθάλαμον καὶ δρόμον. Ἡ δόμησίς του εἶναι μὲ καλοὺς πελεκητοὺς λίθους

¹³) Αὐτόθι, σ. 64.

¹⁴) Ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Λε Valmin· βλ. «Bulletin de la Société des Lettres de Lund», 1926-27 ἀρ. 1.

¹⁵) «Journal of Hellenic Studies» I, IX, 1939, σσ. 203 κ.ἑξ.

ἀσβεστολίθου. Δύο ἐξ αὐτῶν φέρουν οἰκοδομικὸν σῆμα μιᾶς τριαίνης καὶ δύο ἄλλων μινωικῶν γραμμάτων. Αἱ εἴσοδοι πρὸς τὸν δρόμον καὶ πρὸς τὸν θάλαμον ἦσαν τειχισμένοι μετ' λίθους. Ὁ θάλαμος περιεῖχε τέσσαρα ὀρύγματα, τῶν ὁποίων τρία ἦσαν βαθέα καὶ ἓν ἄβαθές, μορφούμενον ὡς λουτήρ. Τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὰ σκάμματα εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν (πβλ. κατωτέρω). Ἀτυχῶς ἔχομεν μόνον μίαν προκαταρκτικὴν ἐκθεσιν, μὴ παρέχουσαν ἀκριβῆ χρονολόγησιν, καὶ ἀτυχῶς ὁ τάφος ἦτο σεσυλημένος. Ἐξυπακούεται ὅτι θὰ ἦτο πρόωρον νὰ τὸν χρονολογήσῃ τις ἀκριβῶς, πρὶν ἢ μελετηθῇ τὸ ὕλικόν, ἀλλὰ φαίνεται πιθανόν ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τελευταίου ἀνακτόρου τοῦ Μίνως καὶ ὅτι ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμοποιῇται μέχρι τοῦ τέλους τῆς μινωικῆς περιόδου, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς ὀστεοφυλάκιον.

Ὑπῆρξεν ὁ μεγαλοπρεπὴς αὐτὸς θόλος ἴσως ὁ τάφος τοῦ πρώτου ἀχαιοῦ κυρίου τῆς Κνωσοῦ; Ἀδυνατῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι μινωίτης βασιλεὺς θὰ ᾤκοδόμει τὸν τάφον τοῦ ἀντιγράφου μυκηναϊκῆ πρότυπα¹⁶, ἀλλὰ εἰς μυκηναῖος κατακτητῆς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβίβῃ εἰς τοὺς μινωίτας ὑπηκόους του νὰ οἰκοδομήσουν μεγαλοπρεπῆ θόλον, οἷον τὸν ἐπεθύμει. Ἄν ἡ μέλλουσα νὰ γίνῃ δημοσίευσις δείξῃ ὅτι ὁ τάφος περιεῖχε ΥΜΠ ἀντικείμενα, θὰ εἶναι ὅ,τι ἀναμένεται ὑπὸ τὰς συνθήκας, ὡς ὑποθετικῶς καθωρίσαμεν.

Εἰς μυκηναῖκους λαξευτοὺς τάφους τῆς στερεᾶς συχνὰ ὑπάρχουν κόγχαι εἰς τὸν τοῖχον τοῦ θαλάμου, χρησιμοποιούμεναι διὰ ταφᾶς ἢ νεκρικὴν λατρείαν. Ἔτι συνηθέστερα εἶναι σκάμματα ἢ ὀρύγματα ἐπὶ τῶν δαπέδων τοῦ θαλάμου ἢ καὶ τοῦ δρόμου. Ἐχρησιμοποιοῦντο γενικῶς δι' ἀπόθεσιν λειψάνων προγενεστέρων ταφῶν, σπανιώτερον δι' ἀρχικοὺς ἐνταφιασμούς¹⁷. Ἡ αὐτὴ διάταξις ἀνευρίσκεται εἰς ΥΜ λαξευτοὺς τάφους τῆς Κρήτης. Ὑπάρχουν μεγάλαι κόγχαι εἰς τοὺς τοίχους τῶν τάφων τινῶν τοῦ κοιμητηρίου Μαῦρο σπήλιο παρὰ τὴν Κνωσὸν (εἰς τὸν V C, εἰς τὸν διάδρομον τοῦ IX D καὶ εἰς τὸν XVII A), ἀλλὰ ἄνευ ἐνδείξεως ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν των¹⁸. Κόγχαι καὶ λιθόκτι-

¹⁶) Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μετ' τὴν χρονολόγησιν ὑπὸ τοῦ W a c e τῶν θόλων τῶν Μυκηνῶν. Ἀποδίδει τοὺς δύο παλαιότερους θόλους εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕΙ, τὸν τάφον τοῦ Αἰγίσθου εἰς τὴν μεσσηνιακὴν ἀπὸ ΥΕΙ εἰς ΥΕΙΙ, κλπ. «Annual of the British School at Athens, XXV, σσ. 391 κ.εξ.

¹⁷) Βλ. τὸ βιβλίον μου Minoan and Mycenaean Religion, σσ. 517 κ.εξ., τοῦ ὁποίου ἀναθεωρηθεῖσα ἔκδοσις, περικλείουσα τὰ νεώτερα εὐρήματα, προετοιμάζεται. Διὰ τοιαῦτα βλ. εἰδικῶς W a c e, Chamber Tombs at Mycenae, καὶ B l e g e n, Prosymna.

¹⁸) «Annual κλπ.» XXVIII σ. 246 καὶ 264.

στον ὄρυγμα ἢ σκάμμα εὐρίσκονται ἐπίσης εἰς τὸν βασιλικὸν τάφον τῶν Ἰσοπάτων, τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὁποίου ἀνάγει ὁ Sir Arthur Evans, εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ. Οὕτω ἡ ἔνδειξις μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τῶν κογχῶν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς.

Περὶ σφόδρον κάπως δίδω πίστιν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν τῶν ὀρυγμάτων ἢ σκαμμάτων. Εἶναι πολὺ κοινὰ εἰς τοὺς τάφους τῆς στερεᾶς καὶ ἐκάστη νέα ἀνασκαφὴ προσθίει νέα παραδείγματα, π.χ. εἰς τὴν νεκρόπολιν Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὴν Πρόσυμναν. Τὰ σκάμματα εἰς τὸν θόλον τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Μιδεάν εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικά¹⁹. Ἐσημείωσα ἀνωτέρω τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ θολοῦ τοῦ τάφου τῆς Κεφαλᾶς καὶ τοῦ τῆς Μιδεᾶς ὡς πρὸς τὰ σκάμματα τοῦ δαπέδου. Τὰ αὐτὰ ὀρύγματα ἀπαντοῦν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Μαυροσπήλιου. Εἶναι μικραὶ κοιλότητες εἰς τὰ δάπεδα τῶν τάφων ΙΙΙ καὶ ΙΧ Α: ἡ πρώτη ἦτο κενή, ἡ δευτέρα περιεῖχεν ἀσιτραγάλους αἰγὸς ἢ προβάτου καὶ τεμάχια πυραύνου μετ' ἀνδράκων. Μικραὶ κοιλότητες εὐρέθησαν εἰς τὸ δάπεδον ἐκατέρωθεν τῶν θυρῶν τῶν τάφων ΧΧΙ καὶ ΧΙΙ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις ὡς πρὸς τὴν χοῆσιν των²⁰. Πιστεύω ὅτι ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ μετανάστει μετέφεραν μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὴν Κρήτην τὴν συνήθειαν τῆς κατασκευῆς τοιούτων κογχῶν καὶ ὀρυγμάτων εἰς τοὺς λαξευτοὺς τάφους.

Ὁ Forsdyke παραδέχεται τελετουργίαν θυσίας εἰς τὸν τάφον τοῦ Μαυροσπήλιου. Τοιαύτη εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν στερεάν, ὅπου ἀνθρακες ἀνευρίσκονται εἰς πολλοὺς τάφους. Ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις τῶν τάφων τῆς Μιδεᾶς, ποὺ ἀνέσκαψεν ὁ Persson, φαίνεται ὅτι νεκρικά τινα δῶρα καὶ ἐπιτάφια θύματα ἐκαίοντο. Τὸ περίεργον εὑρημα τοῦ Καρτεροῦ (Ἀμνισοῦ) γίνεται κατανοητὸν ἐκ τοῦ ἐθίμου τούτου. Ὑπὸ τὰς λάρνακας τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἦσαν πλήρη ἀνθράκων. Ἀνθρακες ἀνευρέθησαν καὶ ἐντὸς μιᾶς τῶν λαρνίκων²¹. Προφανῶς ὁ ἀνθραξ ἦτο κατὰ βαθμὸν τινα ἱερὸς καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον διὰ τοῦ μνημονευθέντος μυκηναϊκοῦ νεκρικοῦ ἐθίμου. Ἰχνη πυρὸς εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς μινωικοὺς τάφους μετὰ τὴν ἐποχὴν τῶν κοινοταφίων τῆς Μεσαρᾶς.

Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ ἀφθονία τῶν εἰδώλων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς

¹⁹) A. W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra*, «Acta Societatis humaniorum litterarum Lund», XV, σσ. 19 κ.ἐξ, βλέπε μάλιστα εἰκ. 22, σ. 28.

²⁰) «Annual κλπ.» XXVIII, σσ. 246 κ.ἐξ.

²¹) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν», XI 1927-8, σσ. 68. A. W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra, and New Tombs at Dendra*.

τάφους. Εὐρίσκονται πάρα πολλά, καὶ νέα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ ἕκαστον νέον ἀνοιγόμενον τάφον²². Τοῦτο ἀποτελεῖ πολὺ ἐμφανὴ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ μινωικὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀφοῦ εἰδῶλα δὲν εὐρίσκονται εἰς μινωικοὺς τάφους. Τὰ εἰδῶλα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τάφον τῆς Ἀγ. Τριᾶδος εἶναι φαινομενικῇ μόνον ἐξαιρέσις, διότι ταῦτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου²³. Ἡ μόνη πραγματικὴ ἐξαιρέσις εἶναι δύο ΜΜ εἰδῶλα ἀνευρεθέντα εἰς τάφους τῶν Γουρνῶν²⁴. Μυκηναϊκὰ εἰδῶλα εἶναι πολὺ σπάνια εἰς τὴν Κρήτην. Ὅλίγα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Φαιστόν²⁵. Ὅμως δύο εἰδῶλα ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς τάφους VII καὶ II τοῦ Μαυροσπήλιου, οἵτινες περιεῖχον ΥΜΙΙ ἀγγεῖα²⁶. Τὰ δύο εἰδῶλα ἔχουν τὸ σύνηθες μινωικὸν σχῆμα, μὲ τὸ κάτω τοῦ σώματος κωδωνόσχημον. Τὸ πρῶτον τῶν μνημονευθέντων εἰδῶλων, μία γυνὴ κρατοῦσα παῖδα, ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Sir Arthur Evans ὡς παράστασις τῆς μινωικῆς Θεᾶς Μητρός²⁷. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Εἰδῶλα θεῶν δὲν ἀπετίθεντο εἰς τάφους. Ὅτι μυκηναϊκὰ εἰδῶλα ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν οἰκιακὴν λατρείαν εἶναι ἐντελὴς ἄλλο πρᾶγμα. Τὰ εἰδῶλα ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ διαφόρους σκοποὺς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Εἰς τοὺς τάφους εἶχον ἄλλην ἔννοιαν. Καὶ ὑπάρχουν μυκηναϊκὰ εἰδῶλα φέροντα παῖδα²⁸.

Ἀποτολμῶ νὰ ἀναγνωρίσω εἰς τὴν ἀπόθεσιν εἰδῶλων ἐντὸς τάφου τὴν μεταφορὰν κοινοῦ μυκηναϊκοῦ ἔθιμου. Τὰ εἰδῶλα ταῦτα, τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροσπήλιου, δὲν ἔχουν τὸ μυκηναϊκὸν ἀλλὰ τὸ μινωικὸν σχῆμα: εἶναι κωδωνόσχημα. Ἀλλὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ θέλων νὰ καταθέσῃ εἰδῶλα ἐντὸς τάφου ἤρκετο μὲ τὰ ὑπάρχοντα προχείρως καὶ ταῦτα ἦσαν τὰ κωδωνόσχημα, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ ἐσυνεχίσθη καὶ περαιτέρω.

²²) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σσ. 280 κ.ἐξ. Πρόσθετες π.χ. τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς νεκροπόλεως Καλκάνη παρὰ τὰς Μυκήνας καὶ τὰ ἐκ τῆς Προσύμνης.

²³) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σ. 258 κ.ἐξ. Ἡ Luisa Banti, Culti di H. Triada, «Annuario d. Scuola archeologica di Atene», N.S. III-IV, σ. 23 κ.ἐξ., διαμφισβητεῖ ἐκ στρωματογραφικῶν λόγων τὸ ὑπ' ἐμοῦ προβληθέν, ὅτι ὁ ἐνταφιασμός ἐγένετο ἐντὸς ἐγκαταλελειμμένης οἰκίας. Ὅμως καὶ αὕτη ὑποθέτει ὅτι τὰ εἰδῶλα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ταφήν, ἂν καὶ δὲν διασφαλεῖ τὴν σχέσιν των πρὸς ταύτην.

²⁴) «Δελτίον Ἀρχαιολογικόν» IV, σ. 47 σημ. 4 καὶ σ. 53 εἰκ. 3.

²⁵) «Monumenti Antichi» XII, σσ. 123 κ.ἐξ. εἰκ. 52. Πβλ. Minoan-Myc. Religion, σ. 260.

²⁶) «Annual κλπ.» XXVIII, σ. 263 πίν. XXI καὶ σ. 254 εἰκ. 83. Πβλ. Evans, Palace of Minos, II, σσ. 555 κ.ἐξ.

²⁷) Αὐτόθι. Πβλ. Picard, Les religions préhelléniques, σσ. 204 κ.ἐξ.

²⁸) Βλ. Minoan-Myc. Religion, σσ. 261 κ.ἐξ.

Τέλος τολμῶ νὰ υποβάλω μίαν ὑπόθεσιν διὰ τὴν κατανόησιν τῶν τοιχογραφημάτων τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδος, περὶ τῶν ὁποίων τόση ἐγένετο συζήτησις²⁹. Τὸ αἶνιγμα, ὅτι ἐνῶ αἱ εἰκόνες αὐταὶ προσορίζονται διὰ νεκρικὴν χρῆσιν, παριστοῦν σκηναὶς τῆς μινωικῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, δὲν ἐλύθη εἰσέτι, οὐδὲ ἐπετεύχθη ἐπ' αὐτοῦ καθολικὴ συμφωνία. Πράγματι ἡ μόνη μορφή, ἡ ὁποία δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνθυμίζουσα νεκρικὴν λατρείαν εἶναι ἡ ἄκαμptos μορφή, ἡ περιτυλιγμένη εἰς τὸ ἐνδυμὰ της καὶ ἱσταμένη πρὸ τοῦ τάφου (ἢ τοῦ ναοῦ, ἂν θεωρηθῇ ὡς θεός). Αἱ σκηναί, ὡς εἶπομεν, ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ εἶναι προφανῇ καὶ αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα, ὡς ὁ *Paribeni* καὶ ἐγὼ αὐτὸς ἐδείξαμεν. Γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα διὰ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς τῶν Μινωιτῶν, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι τάφοι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι καταπληκτικῶς σπάνιοι καὶ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι συμπτωματικόν, ἔπειτα ἀπὸ τόσα εὐρήματα καὶ τόσας ἀνασκαφάς Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν τὴν πολυτελεῆ ταφικὴν λατρείαν τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκόμη θαυμάζομεν τοὺς μεγαλοπρεπεῖς τάφους τοὺς οἰκοδομηθέντας διὰ τοὺς ἀρχηγούς, ὡς καὶ τὰ πλούσια αὐτῶν κτερίσματα. Ἡ συνέχισις τῆς ἰδιαιτέρας αὐτῆς λατρείας τοῦ νεκροῦ ὑπῆρξεν ἡ ἡρωολατρεία.

Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφέρωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι αἱ περὶ τεχνοὶ ἐκεῖναι εἰκόνες ἐγένοντο δι' ἓνα μυκηναῖον ἀρχηγόν, ὅστις κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα. Εἰς μινωίτης καλλιτέχνης, εἰς τὸν ὅποιον ἀνετέθη ἡ ἐκτέλεισις τῆς εἰκονογραφήσεως, μετεχειρίσθη κατ' ἀνάγκην τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχον μινωικὰ προηγούμενα διὰ νεκρικὴν εἰκονογράφησιν κατέφυγεν εἰς τὴν μόνην λατρείαν τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν, τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ, καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰς μορφὰς αὐτῆς. Ἡ ἐπιθυμία οὕτω τῶν μυκηναίων Ἑλλήνων, νὰ ἴδουν νὰ ἀπεικονίζεται ἡ μεγαλοπρεπὴς λατρεία τοῦ νεκροῦ, περιεβλήθη μινωικὸν ἐνδυμα εἰλημμένον ἐκ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ. Ἴσως μάλιστα νὰ ἀνεμόρφωσε ἤδη τὰς χρησιμοποιουμένας κατὰ τὰς ταφὰς τελετουργίας.

Ὅτι αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα εἶναι ἐμφανῇ, δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἂποψιν ταύτην. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν Μυκηναίων μετὰ τὴν Αἴγυπτον ἦτο πολὺ ζωηρά κατὰ τὴν Πρώτην καὶ Μέσην Μυκηναϊκὴν Περίοδον. Ἰδιαίτερος ταῦτα ἐτονίσθησαν ὑπὸ τοῦ *Persson* ὅστις ἀνεῦρεν ἔγνη τούτων εἰς τοὺς τάφους τῆς Μιδέας³⁰.

²⁹) Αὐτόθι, σσ. 368 κ.ἐξ. Ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν συναφὴ συζήτησιν· βλ. *B. Schweitzer*, «*Gnomon*» IV, 1928, σ. 192. *D. B. Cook*, *Zeus*, II, σσ. 516 κ.ἐξ. *Picard*, *Les religions préhelléniques*, σσ. 168 κ.ἐξ. κ.ἄ.

³⁰) *A. W. Persson*, *New Tombs at Dendra*, «*Acta Soc. hum. litt.*

Ἡ προταθεῖσα ὑπόθεσις δύναται νὰ κριθῇ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀξίαν, ἀλλὰ μοῦ φαίνεται ὅτι ἐν μῖγμα μυκηναϊκῆς λατρείας Μεγαλοδυνάμου Νεκροῦ καὶ αἰγυπτιακῆς ἀποθεώσεως τοῦ νεκροῦ, περιβεβλημένον τὸ μινωικὸν ἔνδιμα τῆς λατρείας τοῦ θείου, ἐπεξηγεῖ ἱκανοποιητικῶς τὰς καταπληκτικὰς ἐκείνας ταφικὰς εἰκόνας, καταπληκτικὰς διότι παριστοῦν θεῖαν λατρείαν ἐπὶ σαρκοφάγου, ἔνθα ἀπετέθη νεκρός.

Ἀναμένω τὴν ἀντίρρησην ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι λίαν πρῶμοι, χρονολογούμεναι εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΜΙΙ εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ. Εἶναι ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἡ Κνωσὸς ἠλώθη καὶ ἐσυνλήθη, ὁ χρόνος τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, γεγονότος ἀναμφιβόλως ὀφειλομένου εἰς ἀχαϊκὴν ἐπιδρομήν. Ἄν ἡ ὑπόθεσίς μου ὅτι ὁ θόλος τῆς Κεφάλας εἶναι ὁ τάφος τοῦ πρώτου Ἀχαιοῦ βασιλέως τῆς Κνωσοῦ εἶναι ὀρθή, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ τάφος οὗτος εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὴν σαρκοφάγον τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ὁ πρίγκηψ τῆς Ἀγ. Τριάδος ἢ ἡ ἀκολουθία του συνεμορφώθησαν περισσότερον πρὸς τὰ μινωικὰ ἔθιμα. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανον νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰς μυκηναῖος ἀρχηγὸς κατέλαβε τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἐγκατεστάθη ἐκεῖ ἐπὶ τι διάστημα καὶ ἀπέθανεν ἐκεῖ. Ἐπεσύραμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀχαϊκὰ λείψανα εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανῆ εἰς τὰς διαλέκτους τῆς Κεντρικῆς Κρήτης, ἡ ὁποία θὰ ὑπῆρξε τὸ κύριον τέμα τῆς καθόδου τῶν Ἀχαιῶν.

MARTIN P. NILSSON

Πανεπιστήμιον τῆς Λούνδης, Σουηδία.

Lund», XXXIV, εἰς τὸ κεφάλαιον Mycenae and Egypt, σσ. 176 κ.εξ. καὶ The Royal Tombs at Dendra, σσ. 115 κ.εξ.